

La litografia a Catalunya de 1815 a 1855

De Josep March a Eusebi Planas

Pilar Vélez

Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi
Barcelona

RESUMEN

La primera litografia realitzada a l'Estat espanyol fou obra de Josep March, que la féu a Barcelona el 1815. Després, el 1820, l'impressor Antoni Brusi obrí el primer taller litogràfic de caire privat i comercial de tot l'Estat. Noms com ara Montfort, Ferran, Planella, Estivill i algun altre assajaren la nova tècnica entre 1825 i 1840 aproximadament. El 1839, Francesc Xavier Parcerisa inicià l'obra magna de la il·lustració litogràfica: els onze volums amb més de sis-centes làmines dels *Recuerdos y Bellezas de España*, editats fins al 1872. Però el veritable desenvolupament tècnic de la litografia tingué com a protagonista Eusebi Planas (1833-97), que, format en els millors tallers de París, assolí una elevada qualitat artística comparable a la dels seus col·legues francesos.

Paraules clau:

litografia, Eusebi Planas, il·lustració segle XIX.

ABSTRACT

Lithography in Catalonia (1815-1855).

From Josep March to Eusebi Planas

The first lithograph to be made in Spain was done by Josep March in Barcelona in 1815. Later, in 1820, the printer Antoni Brusi opened the first private, commercial lithograph workshop in the country. Artists such as Montfort, Ferran, Planella or Estivill tried out the new technique between 1825 and 1840. In 1839 Francesc Xavier Parcerisa embarked on the magnum opus of lithograph illustration: the eleven volumes, containing over six hundred plates, of the *Recuerdos y Bellezas de España*, which were all published by 1872. But the central figure of the real technical development of the lithograph was Eusebi Planas (1833-97) who, after training at the best workshops in Paris, attained a high artistic quality comparable to that of his French colleagues.

Key words:

lithography, Eusebi Planas, illustration 19th century.

Per primer cop a la història, la litografia va possibilitar a les arts gràfiques gaudir d'una dimensió «quotidiana» en començar a caminar al pas de la impremta. Amb aquestes paraules resumia Walter Benjamin l'aportació de la litografia al camp de la reproductibilitat gràfica¹. Veritablement, aquesta nova tècnica va significar una contribució cabdal a la reproducció de la imatge gràfica, després d'uns quants segles en mans exclusivament del gravat sobre fusta —xilografia— i el gravat sobre metall —calcografia—. La litografia introduí un nou suport, la pedra, i alhora una nova concepció de la matriu reproductora, car, a diferència de la xilografia i la calcografia, pròpiament sistemes de gravat —ja que en les matrius emprades es diferenciava clarament la part que s'havia d'estampar d'aquella que en l'estampa havien de ser els blancs—, aquest nou procediment, en canvi, ofería una diferenciació d'arrel química entre la part dibuixada —no gravada— i la zona dels blancs. És per això que es parla d'un sistema d'estampació plana o sistema planogràfic, i no pròpiament d'un sistema de gravat quan es fa referència a la litografia.

El procediment és el següent: Sobre una pedra calcària i porosa, prèviament polida, es dibuixa al llapis o tinta grassos. Després es renta amb aiguafort i es prepara amb una composició d'aigua engomada que només penetra allà on hi ha dibuix o tinta grassa. Finalment s'entinta: les zones humides rebutgen la tinta i aquesta només roman en les parts grasses. En últim terme, es duu a cap l'estampació i la imatge passa al paper.

Una de les conseqüències immediates de l'ús de la litografia és el fet que el gravador, com a traductor de l'obra d'un dibuixant, no fa falta, car dibuixant i gravador litògraf poden ser una mateixa persona, ja que el dibuixant pot treballar directa-

ment sobre la pedra. L'intermediari entre el dibuixant i l'estampa definitiva, per tant, desapareix i ens trobem per primera vegada al davant d'una imatge no manipulada, original, sense necessitat de traducció, com havia fet falta fins aleshores. Rapidesa, fidelitat i economia són tres dels grans avantatges d'aquest nou procediment gràfic, que de seguida assoliria un important paper al servei de la il·lustració de llibres i revistes.

El seu origen data de 1796 —ara fa precisament dos-cents anys—, quan el bavarès Aloys Senefelder, tot perseguint un sistema ràpid i econòmic per reproduir les seves solfes, finalment, gràcies en part a l'atzar i a les seves dots d'observació, fa les primeres provatures litogràfiques.

Un fet clau dins del món de la reproducció gràfica de la primera meitat del segle XIX va ser la difusió arreu d'Europa de la nova tècnica litogràfica mitjançant algunes publicacions de caràcter tecnicocientífic promogudes i avalades per diverses institucions amb finalitats socioeconòmiques i culturals. En el cas concret de Catalunya, aquesta difusió tingué lloc fonamentalment gràcies a l'article «Notícia sobre la litografia o arte de imprimir con moldes de piedra», del francès Marcel de Serres², dins de les *Memorias de Agricultura y Artes*, editades amb el suport de la Junta de Comerç de Barcelona³, publicació que obeïa al desig de posar-se al dia en l'aspecte tècnic després de la nefasta etapa de la Guerra del Francès.

Marcel de Serres, comissionat pel govern del seu país, va anar a Munic a aprendre la nova tècnica, i el seu article n'era una bona, pràctica i divulgadora síntesi. De totes maneres, ja amb anterioritat s'havien publicat alguns altres textos sobre la nova tècnica litogràfica, com ara el llibre de Heinrich Rapp, *Das Geheimniss des Steindrucks*, editat el 1810⁴.

1. W. BENJAMIN, *L'obra d'art a l'època de la seva reproductibilitat tècnica*, Edicions 62/Diputació de Barcelona, p. 34.

2. El text original de Marcel de Serres, del qual derivà aquest, s'intitulava «Notice sur la lithographie, ou sur l'art d'obtenir une impression avec la pierre» i fou publicat en els *Annales des Arts et Manufactures* (París), vol. LI, març-juny de 1814, p. 307-330.

3. Entitat cabdal com a impulsora de l'activitat comercial i industrial del país, des de la seva fundació el 1758 fins a la seva desaparició el 1847. Entre la seva àmplia labor de caire cultural creà també diverses escoles, com ara la Escuela Gratuita de Diseño (1775).

4. Sobre aquestes primeres aportacions litogràfiques, vegeu M. TWYMAN, *Lithograph 1800-1850, The Techniques of Drawing on Stone in England and France and Their Application in works of Topography*, Oxford University Press, Londres, 1970.

5. Dades extretes de C. GRISSO, *Aloys Senefelder: El arte de la Litografía*, PPU, Barcelona, 1993, p. 69-70, volum que ofereix la primera traducció castellana íntegra del text de Senefelder.

6. Aquest contracte, com tants altres documents, va desaparèixer a conseqüència de l'incendi de la guerra del 1936. De totes maneres, afortunadament, la traducció castellana d'aquest contracte havia estat publicada en el número 2 de la revista *Crónica Poligráfica* del 1924 (p. 23-25), versió que vaig recollir a P. VÉLEZ, *El llibre com a obra d'art a la Barcelona vuitcentista 1850-1910*, Biblioteca de Catalunya, Barcelona, 1989, p. 21, nota 10.

7. Sobre aquest llibret ja n'havia parlat a Pilar VÉLEZ, op. cit., p. 52-53. Vegeu també els estudis

LAS ARMAS ESPAÑOLAS
 PACIFICARON LA ALEMANIA
 CON SUS VICTORIAS,
 DE TORGAO, EN 1547.
 DE NORDLINGUE, EN 1634;
 Y LA DEFENDIERON,
 EN SUS COSTAS SEPTENTRIONALES,
 EN 1807.

Figura 1.
 Pàgina litografiada del *Manual del soldado español en Alemania*, opuscle realitzat a Munic el 1807 per Gimbernat i Senefelder. Biblioteca de la Real Academia de la Historia, Madrid.

El propi Senefelder, en canvi, no es decidí a posar per escrit la seva troballa fins més endavant. L'any 1818, més de vint anys després de la invenció de la nova tècnica, publicà a Munic el seu tractat *Vollständiges Lehrbuch der Steindruckerei*, on recollia no només la història de la recerca i el descobriment, sinó també els diversos procediments litogràfics descoberts per ell. Era un volum de tres-centes pàgines, de format quart i amb vint estampes.

Un any després, Senefelder, que s'havia traslladat a París, publicà l'edició francesa del seu text, tot i que més abreujada que l'edició alemanya: *L'Art de la Lithographie*. El mateix any es publicà també l'edició anglesa: *A Complete Course of Lithographie*⁵. Així doncs, la tècnica va divulgar-se primer a través d'altres autors que no pas pel propi inventor.

Pel que fa a Catalunya, si de fer història es tracta, és cert, que ja el 1807, Carles de Gimbernat, aleshores vicedirector del Reial Gabinet d'Història Natural de Madrid, havia estat aprenent la nova tècnica amb un deixeble directe, germà del propi inventor Senefelder a Munic. D'aquest fet en tenim coneixement, car es va conservar el contracte, signat a Munic el 24 de març del 1806, entre Gimbernat i Karl Senefelder, a la biblioteca del Seminari Conciliar fins a la guerra del 1936⁶.

En aquest contracte ja es fa palès no sols el problema de l'aprenentatge d'una nova tècnica, sinó sobretot la dificultat de trobar una bona matèria primera —les pedres— per tal d'obtenir uns resultats dignes.

El primer fruit d'aquest aprenentatge fou el *Manual del soldado español en Alemania*, opuscle que data del 1807. Editat a Alemanya, és obra conjunta del català i del seu mestre alemany i és la primera aplicació de la litografia a la cartografia, tal

com ho fa constar Senefelder. Es tracta en definitiva del primer llibre imprès en castellà il·lustrat amb litografies⁷.

Sembla, però, que Gimbernat ja havia tramès a la primera secretaria d'estat del govern una memòria del nou procediment allà après molt abans de l'edició del manual⁸.

Una dada també molt primerenca és la notícia donada per primera vegada per Eudald Canibell, segons el qual, el mallorquí Bartomeu Sureda —director de la Real Fábrica de Porcelana del Retiro—, que havia après la tècnica a París, l'any 1811 ja havia intentat fer algunes litografies⁹.

5. J. VEGA, *Origen de la litografía en España. El Real Establecimiento Litográfico*, Museo Casa de la Moneda, Madrid, 1990, p. 43-45, i R.M. SUBIRANA, *Els orígens de la litografia a Catalunya*, Biblioteca de Catalunya, Barcelona, 1991, p. 19-20.

6. Segons F. TORRES AMAT, *Memorias para ayudar a formar un Diccionario Crítico de los Escritores Catalanes*, Barcelona, 1836, p. 292-293.

7. E. CANIBELL, «Primer centenario de la litografía en España», *Anuario Tipográfico Neufville* (Barcelona), 1922, p. 83. Tres anys

De Josep March a l'abolició del privilegi d'Antoni Brusi (1815-1825)

En l'actualitat, l'any 1996, dos-cents anys després de la invenció de la litografia, podem afirmar que Catalunya és el primer indret de tot l'Estat espanyol on ja l'any 1815 es conreà la litografia. Cal dir que l'estudi de la introducció de la litografia a casa nostra i en general arreu d'Europa no va iniciar-se de manera rigorosa i en profunditat fins no fa gaires decennis. Fins aleshores la bibliografia existent anava repetint una sèrie de dades, sovint no comprovades documentalment, que havien establert unes teories que semblaven inamovibles¹⁰.

En el cas de Catalunya, fins que no apareixen les aportacions dels darrers anys, la bibliografia més rellevant sobre el tema, pràcticament l'única, eren dos articles, un de 1822, de Valeri Serra i Boldú, escrit amb ocasió de l'aleshores recent centenari de la introducció de la tècnica a Catalunya, i un de Feliu Elias de l'any 1834, escrit a propòsit del centenari de la mort de Senefelder¹¹. Avui per avui, com ja he avançat, sabem que la litografia més antiga realitzada i conservada a Catalunya és obra de Josep March i data de 1815.

A partir de la lectura dels articles de Marcel Serres a las *Memorias de Agricultura y Artes*, Josep March, alumne de l'Escuela Gratuita de Diseño de la Junta de Comerç, fa els primers experiments litogràfics. Així consta a l'Arxiu de l'esmentada entitat: «[...] con el auxilio de estos escritos, uno de los alumnos de la citada escuela de estatica D. José March, sujeto hábil en el dibujo de flores, emprendió por si solo realizar en esta ciudad el nuevo arte, compuso perfectamente las pastillas de tinta litográfica y el lápiz artificial, pero de ningún modo pudo encontrar piedra proporcionada para la impresión litográfica. Imprimió litograficamente el escudo de armas de la Junta, de que acompaña dos exemplares, como las muestras del lápiz y tinta litograficos; no siendo de extrañar la menor perfección en el escudo por no haber podido March, á pesar de sus diligencias, hallar la piedra propia para esta clase de impresión y haberse valido del material no util al intento»¹². Aquests primers intents frustrats de March van ser fins i tot comentats en el segon volum de les *Memorias de Agricultura y Artes* del gener del 1816¹³.

Tanmateix, a nivell de tot l'Estat, el nom que va destacar com a introductor «oficial» de la litografia va ser el de José María Cardano, el qual, pensionat pel govern central, va anar a Munic per tal d'aprendre la nova tècnica l'any 1818, dada que fou coneguda a Barcelona a través d'un article del *Diari de Barcelona*¹⁴, on es ressenyava la notícia de l'arribada de l'esmentat Cardano a Madrid, en haver-se-li acabat ja la pensió atorgada pel rei Ferran VII per fer el seu aprenentatge litogràfic a Alemanya¹⁵.

Davant d'aquest fet, l'esmentat Josep March, el 2 de gener de 1819, s'adreçà a la Junta de Comerç per tal de deixar constància del seu coneixement i aplicació de la litografia anteriors als de Cardano, així com de la seva dificultat per trobar les pedres més adients per a l'estampació litogràfica. Ell mateix comentava les deficiències de l'escut d'armes de la Reial Junta de Comerç que dibuixà i estampà litogràficament: «Faltaba verdaderamente la perfeccion en dicho escudo, pero esto ni era por defecto mio, ni del arte, sino de no haber encontrado ni en Monjuich ni en las demás montañas vecinas que recorri, la piedra propia para semejante clase de impresion, y tuve que servirme de marmol que no es piedra para ello»¹⁶.

El 1820, un any després d'aquestes cuites, Fidel Roca, natural de València i professor de «Nobles Artes en la clase de pintura y grabado, y director de la Academia de dibujo de la Ciudad de Logroño acaba de llegar de París, en cuya capital ha permanecido siete meses, con el objeto de aprender el arte de lithografia o grabado en piedra, invencion tan util a todos los artistas como el estampado de las fabricas, y a otros ramos de la industria»¹⁷. No sols hi ha constància d'aquest fet, sinó que també existeixen unes proves dels seus primers assaigs litogràfics. Igualment, se sap que s'adreçava a la Junta de Comerç i s'oferia com a professor de litografia «[...] pues esta arte proporciona a los profesores el poder ellos mismos gravar sus dibujos, viéndose en ellos aquel toque vigoroso, y la originalidad del autor. Todos los artistas principales de París se an dedicado a esta arte, y los Vernets, Isabei, Jacob, Sengri, Charlet y otros, an hecho ver que la lithografia es susceptible de la mayor perfeccion, y adaptable a todo genero de dibujo»¹⁸. I encara afegia en una nota respecte a les pedres: «El encontrar piedras lithograficas en Cataluña no seria dificil pues estoy enterado, que en dicho principado se hallan varias minas de sulfato de cal, y de consiguiente, haciendo algunas experiencias, no dudo que las encontraría al instante». Però la resposta de la Junta, tot i agrair i valorar l'oferiment de Roca, fou negativa, car afirma: «[...] no se halla en la actualidad en disposición de plantificar la escuela de litografia». De fet, com ja es veurà més endavant, la litografia no va gaudir mai d'una especial consideració a l'Escola de Llotja.

Mentrestant, a Madrid, José María Cardano havia estat nomenat litògraf de cambra del rei i el 16 de març de 1819 havia obert el taller del Establecimiento Litográfico del Depósito Hidrográfico, vigent fins al 1825.

L'any 1820 fou un any clau per a la litografia a Barcelona. Antoni Brusi i Mirabent presenta el 29 de desembre d'aquell mateix any a la Junta Nacional de Comerç els primers assaigs fets en el seu taller de litografia. Brusi, encoratjat per Francesc Salvà i Campillo, metge i investigador, havia afegit

després, Félix Boix publicà un article intitulat «La litografia en España», *Arte Español* (Madrid), núm. 8, 1925, p. 279-320, on citava quatre litografies de Sureda, tres de les quals també hi eren reproduïdes, per bé que encara avui es desconeix on es troben. R.M. SUBIRANA, op. cit., p. 21, en reproduïx una, amb un retall d'una altra, per un error fotogràfic. J. VEGA, op. cit, p. 45 en reproduïx aquesta mateixa i una altra. En tots dos casos pertaxen de les imatges donades per Boix.

10. En els darrers anys s'han publicat a Catalunya alguns estudis que ara ens permeten fer tal afirmació. Vegeu R.M. SUBIRANA REBULL, op. cit., i de la mateixa autora l'opuscle *Josep March: un pioner de la litografia*, Biblioteca de Catalunya, Barcelona, 1992. Gràcies als dos treballs, avui sabem que la primera litografia realitzada a l'Estat espanyol fou obra de l'esmentat Josep March i que data del 1815. De fet, Subirana arriba fins a 1825. D'aquesta data en endavant, no existia fins ara un estudi que resseguís el desenvolupament de la litografia a Catalunya. L'objectiu d'aquest article és fer un recorregut al màxim d'exhaustiu possible que continuï de 1825 fins al 1855, fins i tot amb algunes aportacions relatives als anys 1815-25, i encara amb alguns exemples notables posteriors fins al 1860, pels tallers i els dibuixants litògrafs que van treballar en aquestes dates, fonamentalment a Barcelona, fins arribar a assolir un alt nivell tècnic. Quant a les darreres aportacions sobre la litografia a Espanya, vegeu també l'exhaustiva tesi doctoral de J. VEGA, op. cit.

11. Vegeu VALERI SERRA I BOLDÚ, «La introducció de la litografia a Catalunya», *D'ací i D'Allà* (Barcelona), núm. 54, juny de 1922, p. 464-467 i Feliu ELIAS, «El debut de la litografia a Barcelona», *Las artes del libro* (Barcelona), núm. 19, març-abril de 1934, p. 17-19 i d'ell mateix, l'article homònim publicat a *Mirador* (Barcelona), núm. 279, 7 de juny de 1934, p. 7.

12. Vegeu els documents de la Biblioteca de Catalunya, Arxiu de la Junta de Comerç, caps 75, II, LV, I, 37-38.

13. Tal com ja va remarcar R. M. SUBIRANA, op. cit., p. 25.

14. Del 24 de desembre de 1818.

15. Aquest article que ja vaig comentar a *El llibre com a obra d'art a la Catalunya vuitcentista (1850-1910)*, p. 53, en reproduïa un altre publicat a la revista *Crònica Científica i Literaria* (Madrid), 2 de desembre de 1818, núm. 178.

16. Biblioteca de Catalunya, Arxiu de la Junta de Comerç, caps 75, lligall LV, folis 1, 33 i 134.

17. Biblioteca de Catalunya, Arxiu de la Junta de Comerç, capsa 75, lligall LV, 1, 43 (1812).

18. Biblioteca de Catalunya, lligall LV, 1, 43 (21 d'abril de 1820).

19. Tal com ja vaig apuntar a P. VÉLEZ, op. cit., p. 54, segons consta al *Diario de Barcelona*, 13 de setembre de 1821, p. 1892-94.

20. La seva primera litografia del 1818 fou reproduïda a R. M. Subirana, p. 65.

21. Biblioteca de Catalunya, C. 76, 11, LV, 11, 12, 13.

22. R. M. SUBIRANA, op. cit. p. 31-38, recull amb detall tot aquest conflicte.

Figura 2.
Josep March. *Escut de la Reial Junta de Comerç de Catalunya*, 1815, la litografia més antiga de tot l'Estat espanyol. Unitat Gràfica de la Biblioteca de Catalunya, Barcelona.

al seu taller d'impremta i a la seva foneria tipogràfica creada el 1818, un taller de litografia, al front del qual, assessorat per un bon deixeble de Senefelder, Engelmann, hi col·locà Louis Vuillaume, que fins aleshores havia treballat a París. El rei li atorgà un privilegi exclusiu per cinc anys que després li fou renovat. En realitat, el seu taller va ser el primer que de fet divulgà la litografia a Espanya, car fou el primer que edità llibres de gran difusió, sobretot si es compara amb la labor duta a terme després pel Real Establecimiento Litográfico de Madrid, fundat exclusivament al servei de la casa reial i vigent entre 1825 i 1836.

De totes maneres, Brusi, en el seu propi diari, quan feia un any que el seu taller estava en funcionament, comentava el problema de trobar pedres útils a Catalunya mateix per al dibuix i l'estampació, per tal que no s'haguessin de portar d'Alemanya. A Vic, Cervera i al Camp de Tarragona sembla que se'n començaven a trobar algunes d'adients¹⁹.

Sens dubte, el problema de la matèria bàsica era cabdal. Cristòfol Montiu, un altre dels pioners de la tècnica litogràfica, ja des del 1818 perseguí també una bona qualitat en les pedres per tal d'assolir la màxima qualitat en les estampacions litogràfiques i n'oferí algunes mostres al taller Brusi²⁰. Amb data de 24 de setembre de 1824, Eulàlia, la vídua de Brusi

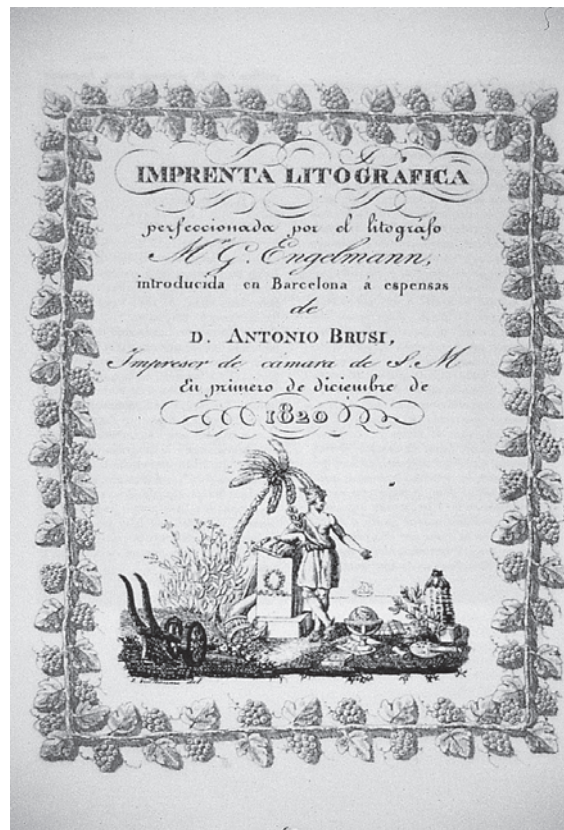

Figura 3.
Impres publicitari litografiat de la casa Antoni Brusi. Barcelona, 1820. Unitat Gràfica de la Biblioteca de Catalunya, Barcelona.

—Antoni Brusi morí el 1821 víctima de l'epidèmia de febre groga que envaí Barcelona—, escrigué a Montiu tot comentant-li: «Tres son los defectos que encontramos en la piedra que para ensayar la litografia se sirvió V.S. mandarnos; esto es la calidad de argilosa y fexinosa, la de porosa y la de negruzca. Porque la argila a los pocos ejemplares que se tiran se deslia y escampa y de consiguiente deslia e inutiliza la letra. Los poros no permiten escribir en la piedra con finura y firmeza porque destemplan la pluma y separan la tinta; a mas de que tantas son las manchas que salen en la impresion, cuantos son aquellos y las rayas que tambien tiene dicha piedra. El color negruzco impide que se pueda dibujar con perfeccion en ella con el lapiz porque ofrezca y confirme las medias tintas. Esto es lo que podemos contestar a V.S. A pesar de todo lo dicho hemos impreso en la misma piedra el escrito litográfico que incluimos: las manchas y puntitos que se notan en él son efecto de los defectos de ella. El escrito se ha hecho con toda la finura susceptible. Es de los primeros ejemplares. Si se tiraran más saldrian a proporcion todos los demas defectos por lo que llevamos dicho. Asi lo entendemos. Barcelona, 18 de febrero 1825»²¹. El cert és que el conflicte de les pedres portà la seva cua i Cristòfol Montiu no s'acomentà amb aquesta resposta²².

Una altra problemàtica fou la sorgida arran de l'atorgament del privilegi exclusiu a Antoni Brusi, impressor de cambra del rei d'Espanya, per part del propi monarca el 1820. Ben aviat, el mateix any, l'impressor edità un fullet publicitari de la seva «Imprenta Litogràfica/perfeccionada por el litógrafo/M.G. Engelmann,/introducida en Barcelona á espensas/de/D. Antonio Brusi,/impresor de cámara de S.M./En primero de diciembre de/1820». Engelmann, deixeble directe de Senefelder, posseïa aleshores el taller més important de litografia de tot Europa. Antoni Brusi, aollint-se a un decret del 14 d'octubre de 1820, segons el qual «todo el que invente, perfeccione o introduzca un ramo de industria tiene derecho a su propiedad por el término y bajo las condiciones que esta ley señala»²³, aconseguí el privilegi de l'exclusivitat durant cinc anys, en presentar-se com a introductor d'una premsa litogràfica segons l'havia perfeccionat Engelmann.

De totes maneres, ja amb data de 1819, existeix una edició de Brusi amb làmines litogràfiques, fet que planteja diversos interrogants davant de les afirmacions anteriors. Es tracta de la novel·la de Francisco Guillermo Ducray Duminil, *Alejo o la casita en los bosques*, quatre volumets amb dues litografies anònimes i sense datar, al llapis gras²⁴. Serra i Boldú ja havia comentat el fet que Brusi havia establert la seva primera premsa litogràfica l'octubre de 1819, tot i que aquesta informació fins ara no s'havia pogut comprovar documentalment²⁵. Si fos certa aquesta data, significaria que hi va haver una premsa litogràfica anterior a la relació establerta amb la casa Engelmann de París. El llibre citat en pot ser una prova, tot i que potser la data correspon a la part tipogràfica, realitzada abans que les estampes litogràfiques, que s'hi podien haver afegit després, potser ja el 1820, per bé que la impressió del llibre podia ser d'un any o, si més no, d'uns quants mesos abans. El mateix es pot dir d'una altra novel·la també procedent del taller d'Antoni Brusi, intitulada *El subterráneo, ó Las dos hermanas Matilde y Leonor*, anònima i editada en tres volums, il·lustrada amb tres estampes litogràfiques, datada també el 1819²⁶.

El primer litògraf del taller Brusi fou el francès Louis Vuillaume, del qual no se'n tenen fins ara gaires referències, per bé que se sap que provenia del taller parisenc d'Engelmann i fou l'autor de les litografies més antigues realitzades a Barcelona després dels intents de J. March i C. Montiu²⁷, tot i que no foren gaire reeixides. Litografies seves apareixen en llibres com ara el *Oficio de la Semana Santa* (1820), editat per J. Fco. Piferrer o el *Tratado de Física completo y elemental...* (1821) d'Antonio Libes, per al qual en féu dinou a la ploma²⁸, com en diverses làmines de tota mena.

Un altre litògraf —mai no estudiat fins ara en relació amb la litografia a Catalunya—, que treballà

Figura 4.

A. Montfort. *Paysanos labradores del Vallés en Cataluña*. c.1825. Gabinet de Dibuixos i Gravats. Museu Nacional d'Art de Catalunya. Barcelona.

per a la casa Brusi, va ser Josep Santiró, que cap a 1826 marxà a Madrid on treballà amb Madrazo al Real Establecimiento Litográfico. És aquest fet el que justifica segurament l'afirmació anterior. Ell, però, fou l'autor de les vuit litografies a la ploma que serveixen d'il·lustració didàctica d'una nova edició del volum del popular pedagog setcentista Baldiri Rexach, *Instruccions per la ensenyansa de minyons*²⁹, editat per Brusi cap al 1825 aproximadament³⁰.

Però l'octubre del 1821 havia mort Antoni Brusi. Aleshores el seu taller passà a denominar-se *Imprenta litogràfica de la Viuda e hijos de D. Antonio Brusi*. L'any 1823, arran del retorn del govern absolutista de Ferran VII, que anul·là tots els actes del govern constitucional anterior, la vídua Brusi sol·licità immediatament del monarca un nou privilegi exclusiu. Davant d'aquest fet, però, Antoni Monfort, que havia d'acabar sent un altre dels noms capdavanters dels inicis litogràfics a Barcelona, va adreçar-se a la Junta de Comerç amb data 24 de setembre del 1824, exposant el seu interès per la tècnica litogràfica i els seus primers assaigs que havia hagut de frenar a causa del privilegi exclusiu concedit a Brusi, mentre sol·licitava evidentment la difusió de la tècnica i la no exclusivitat per a la Vídua Brusi. Així mateix, va escriure al rei en uns termes semblants i finalment la solució reial fou clara i contundent, ya que abolí per sempre el privilegi dels Brusi, de manera que tothom pogués conrear lliurement la litografia. Aquí, doncs, acabà el conflicte i s'inicià la veritable història dels tallers litogràfics a Catalunya. Monfort treballà de valent i aconseguí una qualitat força superior a l'obtinguda per Brusi. Adrià Ferran (1774-1840), Antoni Ferran (1786-1858)³¹, F. Ferreras i Bonaventura Planella (1772-1844) foren alguns dels dibuixants litògrafs

23. Segons J. VEGA, op. cit., p. 67.

24. Volum que hem tingut ocasió de consultar gràcies a l'amabilitat del seu propietari, el Sr. Jordi Estruga, que m'ha facilitat l'accés a la seva col·lecció de llibres i estampes litogràfiques.

25. R. M. SUBIRANA, op. cit., p. 48, esmentava l'article de Serra i Boldú, op. cit., però no va trobar cap exemplar d'aquest llibre. També comenta que ni tan sols surt repertoriat en A. PALAU DULCET, *Manual del librero hispano-americano*, Barcelona, 1948-1977.

26. Només en tinc coneixement per un catàleg de la Llibreria Antiguària Els Gnoms (núm. 88). Aquest llibre no consta en el repertori d'Antoni PALAU, op. cit., ni és tampoc citat per R. M. Subirana, op. cit.

27. Sobre Brusi i els seus col·laboradors, remeto a SUBIRANA, op. cit., p. 39-52.

28. D'aquest llibre n'existeix una segona edició de 1828, que conté també dinou litografies, totes, però, diferents de les de la primera edició, tret de la núm. 17 que copia la de 1821, per bé que s'hi ha suprimit la signatura de Vuillaume. També són fetes a la ploma.

29. La primera edició era de 1749 i fou la primera manifestació a Catalunya dels nous sistemes pedagògics francesos de Port Royal.

30. Col. Jordi Estruga.

31. D'Antoni Ferran en el Gabinet de Dibuixos i Gravats del Museu Nacional d'Art de Catalunya (GDG. MNAC) es conserven nou litografies totes signades (A. F., A. Ferran o

que treballaren per a ell. Entre les realitzacions més primerenques fetes en el seu taller, probablement l'any 1825, consten una col·lecció de música —no localitzada fins ara— i un «dibujo ejecutado con el lápiz, el primero de una colección de trajes de paisanos catalanes»³².

La divulgació de la tècnica litogràfica (1825-1839)

Si el taller de Brusi data de 1820 i el de Monfort de 1825, a partir justament d'aquesta darrera data, un cop abolits tota mena de privilegis, devien començar a obrir-se d'altres tallers litogràfics autònoms o bé com a complement de tallers tipogràfics o d'imprentes preexistents.

És cert també que en els primers anys de la litografia arribaren a Barcelona molts litògrafs francesos, fonamentalment de tallers parisencs, car París fou la ciutat on la nova tècnica havia tingut de seguida un ressò més gran. No sols Vuillaume, sinó també molts altres que comentaré tot seguit —Bodin, Lorichon, Giraud...—, van introduir aquí el nou procediment.

Fins ara no s'ha fet una història ni un catàleg dels tallers ni dels dibuixants litògrafs de la primera meitat del segle XIX a Catalunya. El cert és que quan en els anys quaranta Eusebi Planas (1833-1897) —que havia de ser el protagonista de la veritable revifalla de la litografia— decidí dedicar-s'hi, s'adonà que el nivell d'aquesta tècnica a Barcelona era molt deficient encara. Per això Planas el 1849 se'n va anar a París per tal d'aprendre-la bé. Havien passat vint-i-cinc anys des de l'abolició del privilegi de Brusi i, en canvi, segons testimonis de l'època, els resultats en general no eren prou reeixits. D'aquí el gran triomf i la gran aportació de Planas. De totes maneres, entre 1825 i 1855, any en què apareixen les seves primeres litografies postparisenques, producte també dels primers tallers que treballaven realment «a la francesa» —que volia dir obres de tanta qualitat com les de Daumier o Gavarni—, a la ciutat comtal s'obrien i treballaven diversos tallers i encara més nombrosos dibuixants, car el traç sobre la pedra a primera vista no semblava exigir gaire preparació ni especials aptituds.

Pel que fa a l'ensenyament acadèmic de la litografia, les dades que en tenim són molt escasses. Després de l'etapa que podem denominar *autodidacta*, a partir de la divulgació que se'n féu sobretot mitjançant la *Memoria de Agricultura y Artes*, amb l'article de M. de Serres publicat el 1815 i els contactes en el cas de Brusi amb Engelmann i alguns litògrafs francesos, sembla que ja en el decenni dels trenta, hi va haver un cert intent de difondre la tècnica acadèmicament.

Figura 5. Francesc Xavier Parcerisa, Frontispici del primer volum dedicat a Catalunya dels *Recuerdos y Bellezas de España*, Barcelona, 1839. Museu Frederic Marès, Barcelona. Foto A. Lerma.

Segons Carrera Pujal, l'abril del 1847, el director general de l'Escola de Llotja, va recordar a la Junta de Comerç que quan Josep Marià de Cabanes (1775-1842) n'havia estat vocal en els anys trenta, havia mirat d'instaurar una classe de litografia i que havia fet construir una premsa millor que les fins aleshores conegudes. Malgrat tot, quan ho va tenir tot a punt, Cabanes ja no ostentava aquell càrrec i l'havien destorbat diverses qüestions polítiques.

No fou fins el 1847 quan la Junta finalment nomenà Antoni Roca —un dels principals gravadors calcògrafs d'aleshores—, director de gravat per tal que ensenyés la talla dolça, la xilografia i la litografia. Sembla que Roca l'any 1848 llogà un local al carrer de Sant Pau per fer-hi les classes de gravat i devia ser on Planas va anar a aprendre'n sense gaire èxit³³.

És a dir, dels intents frustrats dels anys trenta passem ja als darrers anys quaranta, tot i que sense uns resultats gaire reeixits, car de fet Roca era un especialista en el gravat sobre metall i no un litògraf. A més, de fet, la litografia a Llotja mai no fou considerada una especialitat de rang artístic com ho va ser la calcografia i en menor grau la xilografia.

Ara bé, en canvi tenim altres dades sobre la litografia a Llotja que ens informen des d'una altra perspectiva. El pintor Vicenç Rodes (1783-1858), que seria director de l'Escola de Llotja entre 1837 i

Antoni Ferran), amb temes de captaires, dibuixades al llapis gras, de traç un xic tou i insegur (GDG. MNAC 5845 a 5854). Aprofito l'ocasió per agrair a Anna Roda i Cecília Vidal del GDG que m'hagin facilitat la consulta del seu fons litogràfic.

32. Segons la instància d'Antoni Monfort adreçada al president de la Reial Junta de Comerç de Catalunya. BC. A. J. C., C. 75, II, LV, I, 5. R. M. SUBIRANA, op. cit., p. 55, reproduí un dibuix que podria correspondre a aquest, conservat avui al GDG. MNAC. Darrerament, però, n'ha aparegut un altre, qui sap si el ressenyat per Monfort o bé un de posterior, tot i que forma part de la mateixa sèrie, intitulat *Una familia de Guissona en Cataluña*. Col. Jordi Estruga.

33. Aquestes dades ja vaig avançar-les en la conferència impartida a la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi el 15 de maig de 1996. Vegeu «Eusebi Planas: La il·lustració vuitcentista barcelonina», *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi* (Barcelona), vol. x, 1996, p. 55-57.

Vista al Este de la Casa propiedad de
D^o JOSÉ XIFRÉ y CASAS.

Entendida en la Villa de Arenys de Mar, construída para el uso de polvos y pluma.

Figura 6.
Lluís Rigalt, *Hospital d'Arenys de Mar (Barcelona)*. Litografia realitzada el 1846 per Rigalt, però estampada al taller Fernique et Cie de París. Arxiu Històric Fidel Fita, Arenys de Mar.

1858 —primer interí i després efectiu—, quan només hi era professor «de colorido y composición»³⁴, l'any 1834 va haver de fer de cap i de nou tots els models de dibuix de l'Escola, models que eren estampes litogràfiques realitzades per ell directament sobre la pedra, labor en la qual era molt destre³⁵. De moment, però, no hem pogut trobar cap testimoni litogràfic d'aquest tipus, fet fàcilment explicable pel caràcter d'ús i, per tant, efímer, d'aquestes làmines. De totes maneres, aquest fet ens demostra l'ampli ventall de possibilitats de la litografia, derivat del seu fàcil i ràpid maneig.

També des del punt de vista de l'ensenyament, coneixem una altra dada segons la qual l'any 1853, Gotardo Grondona³⁶ havia fundat una acadèmia de litografia a Barcelona³⁷, on s'ensenyava específicament cal·ligrafia i gravat litogràfic³⁸, tot i que no he pogut comprovar-ho documentalment de cap manera.

Per tant, davant d'aquestes imprecisions, només puc fer esment de tots aquells tallers que apareixen ressenyats al peu de multitud d'impresos entre 1825 i 1855, data en què Planas dona pas realment a una nova etapa litogràfica.

Mentre encara funcionaven les litografies de Brusi i Monfort, en els anys trenta començaren a sorgir nous tallers. En realitat, tant Brusi com Monfort van seguir treballant fins ben entrat els anys quaranta i fins als cinquanta³⁹. Entre els volums

més populars editats per Brusi amb estampes litogràfiques a partir de 1825 hi ha els llibrets d'òperes o d'operetes, sempre amb la portada en italià, en algun cas de seda en lloc de paper, també litografiada⁴⁰. Igualment, Brusi de vegades també litografià per a algunes editorials de fora de Catalunya, especialment valencianes⁴¹.

Quant a Monfort, cognom que aplega diversos litògrafs, pare i fill o bé dos germans, Antoni i Josep Eusebi, al llarg dels anys treballà en diverses empreses editorials, tant de caire literari com tècnic. Com era usual en aquells anys, normalment les litografies que il·lustraven novel·les gairebé sempre eren fetes al llapis gras⁴², mentre que les làmines dels llibres de caire més tècnic sempre eren a la ploma⁴³. Cal dir que fins ben entrats els anys quaranta i encara en el decenni posterior, a Barcelona solien conrear-se dos tipus de litografia: el pròpiament litogràfic, és a dir al llapis gras, i la litografia a la ploma que imitava el gravat a la talla dolça, és a dir, el gravat del burí sobre la planxa de coure. Aquest segon sistema, útil com hem vist, en la il·lustració de caràcter tècnic i precís, sembla en part aferrar-se al gust de l'etapa anterior, que considerava molt més noble el gravat calcogràfic que no pas el xilogràfic o bé ara la nova litografia.

Cap al 1836 sorgeixen ja nous noms. Un dels primers és el del llibreter i impressor Ignasi Estivill

34. Vegeu F. MARÉS DEULOVOL, *Dos siglos de enseñanza en el Principado*, Barcelona, 1964, p. 333.

35. Segons afirma Maurici SERRAHIMA, «Vicenç Rodes», *Bulleti dels Museus d'Art de Barcelona* (Barcelona), vol. v, 1935, p. 177.

36. De Gotardo Grondona, en el GDG. MNAC es conserven una sèrie d'estampes calcogràfiques, bona mostra, però, de la seva labor com a cal·lígraf, datades algunes l'any 1835 i 1837. GDG. MNAC 5267 i 5269.

37. Segons M. A. CASANOVAS, «El gravat», dins de *L'Art Català II*, Aymà S.A. Editora, Barcelona, 1958, p. 305.

38. Segons J. F. RAFOLS, *Diccionario biográfico de artistas de Cataluña*, vol. II, Millà, Barcelona, 1951-54, p. 547.

39. El taller Monfort apareix encara a la guia de Barcelona de 1849 i també a la de 1854. En la de 1864 torna a sortir un Josep Monfort a la plaça del Pi, potser un hereu dels primers Monfort. Brusi ja no és present a la del 1849.

40. Per exemple *L'ayo nell'imbarazzo*. *Melodrama giocoso da rappresentarsi nel teatro dell'ecma città di Barcellona. Anno 1828*, dalla Tipografia della vedova e figli di D. Antonio Brusi.

41. És el cas de la novel·la de S. JOHNSON, *El héroe de Abisinia*, Imp. José de Orga, València, 1834.

42. Vegeu del taller Monfort, *La desterrada de Holy-Rood*, Imp. José Torner, Barcelona, 1832.

43. Com és el cas, entre d'altres, dels *Anales de nuevos descubrimientos usuales y prácticos o memorias de economía industrial, rural y doméstica*, Imp. José Torner, Barcelona, 1828; *Arte de trabajar en cartón toda clase de obras de utilidad y recreo*, Imp. José Torner, Barcelona, 1829; *Manual práctico del zapador para los trabajos de sitio*, E. Aguado Imp., Madrid, 1832, llibre que, tot i ser editat a Madrid, compta amb litografies de Vuillaume estampades per Monfort.

44. Vegeu J. F. RAFOLS FONTANALS, *Diccionario Biográfico de Artistas de Cataluña*, vol. I, Ed. Millà, Barcelona, 1951, p. 286.

45. Es tracta del primer volum d'una sèrie que hem pogut consultar en la col·lecció del Sr. Jordi Estruga.

46. Col. Jordi Estruga.

47. Col. Jordi Estruga.

48. Segons E. TRENC, *Les arts gràfiques de l'època modernista a Barcelona*, Gremi d'Indústries Gràfiques, Barcelona, 1977, p. 11.

49. Segons F. ELIAS, *El debut de la litografia*, p. 18, aquesta primera litografia catalana en colors i or data de 1847 i és la portada d'un devocionari que es conserva a l'Arxiu Municipal Històric, avui Arxiu Històric de la Ciutat. Pel que fa a la incerta referència de Brusi, vegeu C., «La casa Brusi», *Revista Gràfica* (Barcelona), 1900, p. 51.

50. A la Secció de Reserva de la Unitat Gràfica de la Biblioteca de Catalunya se'n conserva una col·lecció.

51. Ja vaig apuntar-ho a P. VÉLEZ, op. cit.

52. Es tracta d'una segona edició d'aquest títol. La primera, segons m'informa Jordi Estruga, era tipogràfica.

53. Del primer volum dedicat a Catalunya, datat el 1839, en féu dos tiratges diferents el mateix any, car segons que sembla el primer, amb unes estampes poc contrastades i força esvaïdes, no el devia convèncer prou. De fet, totes les litografies de la segona estampació, tret d'un parell o tres, són diferents de les anteriors. Dada que ja va remarcar F. FONTBONA al volum *Del Neoclassicisme a la Restauració*, dins la *Història de l'Art Català*, vol. VI, Edicions 62, Barcelona, 1983, p. 12.

54. J. F. RÀFOLS, *Diccionario biográfico de artistas de Cataluña*, vol. II, Millà, Barcelona, 1951-54, p. 889.

55. De Madrid sobretot la litografia de Donon, del carrer Victoria, 1, que, entre altres coses, s'ocupà en gran part del segon tiratge del primer volum de Catalunya, però també de J. Aragón i algunes altres.

56. Al GDG. MNAC s'hi conserven onze litografies de Bodin, totes les quals imiten el gravat a la talla dolça, entre les que hi ha datades la més primerenca és de l'any 1840.

57. Tenia el taller a la Fonda Oriente, Rambla de Santa Mònica, 8.

58. GDG. MNAC 4876.

i Cabot, el negoci editorial del qual ja funcionava en el primer quart del segle XIX i l'origen del qual ja es remuntava al segle XVIII. Ell devia ser un dels primers impressors que amplià el seu taller amb una gran secció de litografia, i ell mateix fou dibuixant litògraf⁴⁴. Obra litogràfica molt primerenca, segurament d'Estivill, atesa la seva ínfima qualitat, devien ser les quatre estampes que il·lustren el volum de Domingo Vilá y Tomás, *Biblioteca romántico-moderna* (1837)⁴⁵.

En canvi, de 1836 són ja unes litografies prou reeixides del taller de Gaspar, un dels primers, per tant, que neixen també en els anys trenta. Es tracta de les dues estampes que il·lustren el primer volum de *La Estrangera ó la mujer misteriosa*, del Vizconde de Arlincourt, litografies en aquest cas a la ploma⁴⁶. D'un any després, també de Gaspar, és l'estampa que il·lustra la *Relación de las solemnes y patrióticas ecsequias con que la ciudad de Barcelona honró en 5 de febrero de 1837 la memoria de los que fallecieron para defender y salvar a la inmortal Bilbao*, en aquest cas al llapis gras. Gaspar posseïa també impremta⁴⁷.

Igualment de 1836 sembla ser la Litografia Reynolt que després esdevindria la Litografia Mercantil⁴⁸. I d'aquests anys, sinó anterior, devia ser el taller Gardette i Cia, l'autor, segons Feliu Elias, de la primera litografia acolorida i daurada a mà a Catalunya, tot i que, segons altres fonts, podia haver estat la casa Brusi la capdavantera en aquesta especialitat⁴⁹.

De fet, de dades gaire precises dels anys trenta no n'existeixen. Ara bé, tenim coneixement d'alguns exemples concrets que ens ajuden a establir, si més no, un fil de continuïtat després dels experimentals anys vint. És el cas d'una sèrie de litografies satíriques intitolada *Colección de caricaturas Sancho Gobernador*, al llapis gras, realitzades entre 1835 i 1837, estampades, tal com hi consta, a la «Litografia de A. Calle del Vidrio, 23»⁵⁰. Segons el crític Raimon Casellas eren «relativamente garbosas de procedimiento técnico aunque malas de dibujo hechas en Barcelona [...]» i podien ser obra del pare de l'escultor Medard Sanmartí, d'Adrià Ferran —a qui ja he relacionat en els darrers anys vint amb Montfort—, o del fins ara inconegut Segur⁵¹.

De 1837 és també un llibret íntegrament litogràfic, possiblement el primer llibre totalment litogràfic estampat a Catalunya. Em refereixo a l'edició de la *Colección de cartas y otros escritos para la instrucción de los niños*, d'A. Pujol, amb dinou làmines amb models de cartes, felicitacions i tota mena d'escrits⁵².

L'editor especialitzat en llibres litografiats havia de ser Esteve Paluzí i Cantalozella (1809-1873), que obrí el seu taller a Barcelona l'any 1841 i que es féu popular pels seus volums d'escriptura cursiva litografiats a mà, procediment que ell denominà

autografia. Un dels volums que tingué més ressò va ser la seva *Paleografía española*, editat el 1846.

Dels Recuerdos de F.X. Parcerisa als inicis d'Eusebi Planas (1839-1849)

A les darreries dels anys trenta s'inicia una magna labor editorial on la litografia, per primera vegada a Catalunya, hi té un paper veritablement cabdal. Em refereixo, sens dubte, als *Recuerdos y Bellezas de España*, concebuts i il·lustrats íntegrament per un sol home, Francesc Xavier Parcerisa (1803-1876). Es tracta d'onze volums de format foli, que apleguen més de sis-centes litografies al llapis gras, exhaustiva recopilació de monuments de tots els indrets de l'Estat, en gran part medievals, car la seva realització respon al prototípic caràcter arqueològic romàntic.

Parcerisa, que també fou pintor a l'oli, segons que sembla, només va litografiar els volums dels *Recuerdos*, car no se'l veu participar en cap altra empresa editorial. Ara bé, ell tot sol va arribar a litografiar més de sis-centes estampes, totes dibuixades del natural⁵³. El cert, però, és que Parcerisa era poc hàbil en el tractament de les figures, que normalment li quedaven encarcerades i amb una certa desproporció. Els paisatges, tant els ambients naturals com els arquitectònics, eren molt més reeixits. Segons Ràfols fou autodidacta, ja que no hi havia professors de litografia en aquells anys⁵⁴.

Per a Parcerisa treballaren diversos tallers litogràfics, tant de Barcelona com de Madrid⁵⁵, i també hi col·laboraren alguns dibuixants litògrafs, que en alguns casos litografiaren els dibuixos de Parcerisa. És el cas de Bodin, un litògraf que començà fent dibuixos litogràfics imitant el gravat de talla dolça, tal com es palesa en la portada del primer volum dels *Recuerdos* (1839)⁵⁶. Així doncs, si més no, Bodin estava en actiu des de 1838-39⁵⁷. Un altre nom que apareix ja en aquest mateix primer volum és el de Lorichon, del qual conec un retrat litogràfic al llapis gras de Guillem Oliver i Sardà, primer alcalde constitucional de Barcelona, càrrec que ocupà encara no tot l'any 1837, període durant el qual probablement devia ser fet l'esmentat retrat⁵⁸.

Francesc X. Parcerisa tenia el taller al carrer de la Fontseca número 8. El fet que treballés amb d'altres tallers de Barcelona i de Madrid, ens fa suposar que el seu no era de prou envergadura: Bodin, Lorichon i també F. Álvarez, que ja apareix en el primer volum del *Recuerdos*, Ferrando Roca i alguns tallers madrilenys s'ocuparen bàsicament de l'estampació dels dibuixos de Parcerisa, que de vegades comptà amb la col·laboració d'algun altre

59. De Lluís Gurri, en el GDG del MNAC es conserven tres dibuixos seus —dos retrats i un de tipus decoratiu per a un imprès de la Societat Filharmònica de Barcelona—, litografiats per l'esmentat taller Gardette y Cia, de traç encara força encarcerat (GDG. MNAC, 28026, 10586, 10587).

60. Sobre aquest tipus d'obres, inclosos els *Recuerdos*, vegeu, F. Boix, *Obras ilustradas sobre arte y arqueología de autores españoles publicadas en el siglo XIX. Discurso leído ante las seis Academias reunidas en la de la Historia para conmemorar la «Fiesta del Libro» el día 23 de abril de 1931*, Madrid, 1931.

61. Segons Francisco RUBIROLA, «Capitán y piloto de carrera de América», *Historia del nuevo hospital de Arenys de Mar*, Arxiu Fidel Fita d'Arenys de Mar, Manuscrit 1038, foli 77. El taller parisenc fou Fernique et Cie.

62. Col. Jordi Estruga.

63. *Guía de forasteros de Barcelona. Manual de agentes y de curiosos*, Librería de M. Saurí, Barcelona, 1841.

64. Saurí i Coromina eren una societat constituïda pel propi editor de la guia, Manuel Saurí, i pel dibuixant i gravador Jacint Corominas, que fou professor de gravat a la Llotja de 1803 a 1809 i el 1814.

65. *Guía de forasteros*, Imp. y Librería de M. Saurí, Barcelona, 1842.

66. Que s'anuncia curiosament amb aquesta llegenda: «El interesado animado de los mas vivos deseos de ser util a las personas que gusten honrarle en su profesion, no puede menos de participar al público que no omitirá medio alguno para complacer á cualquier sugeto que le ocupe en este arte, tanto en la impresion de membretes de papel de oficios como en la de letras de cambio, diferente clase de targetas, varias clases de marcas para fábricas así de tejidos como de pintados y toda otra clase de trabajos análogos al arte y nada dejará para que se le confien con prontitud, elegancia, buen gusto y toda la baratura posible».

67. Segons F. ELIAS, op. cit, p. 18.

68. Dada que no he pogut, però, comprovar, car l'esmentada revista no l'he localitzada a cap de les biblioteques barcelonines consultades (Arxiu Històric de la Ciutat, Biblioteca General dels Museus d'Art i Biblioteca de Catalunya).

69. M. SAURÍ i J. MATAS, *Manual Histórico-Topográfico Estadístico y Administrativo, o sea, Guía General de Barcelona*, Imp. Lib. M. Saurí, Barcelona, 1849.

dibuixant, ja des del primer volum, com ara Lluís Gurri⁵⁹.

En definitiva, els *Recuerdos* constitueixen la gran edició litogràfica per excel·lència concebuda i realitzada íntegrament a l'Estat espanyol, car alhora es van fer altres edicions de tarannà semblant, de més esplendor gràfic, però de mans estrangeres, tant pel que fa als dibuixants com als estampadors i/o editors. És el cas, per exemple, de l'*España artística y monumental* (1842), tres volums de format gran foli, molt luxosos, amb dibuixos de J. Pérez Villamil, però litografiats a París pels millors litògrafs d'aleshores⁶⁰.

Aquest és el mateix cas de quan el pintor Lluís Rigalt (1814-1894) l'any 1846 dibuixà l'edifici de l'Hospital d'Arenys de Mar, que aleshores s'acabava de construir, per encàrrec personal del seu impulsor, Josep Xifré, el mateix promotor dels «Porxos» barcelonins, car aquest féu litografiar els originals en un taller de París⁶¹. Això significa que, tret d'algunes excepcions, quan es volien obtenir uns bons resultats, els treballs litogràfics s'havien d'encarregar a la capital francesa.

Una edició molt curiosa de 1843, sense peu d'impremta, ens mostra com encara la litografia, tot i les excepcions ja esmentades, tenia un nivell força deficient a Barcelona. Es tracta del *Cuadro histórico y pintoresco de todo suceso de Barcelona durante los meses de setiembre, octubre y noviembre de 1843*⁶², llibre tipogràfic amb nombrosíssimes litografies al llapis gras, molt fluïxes, intercalades en el text. Sense signatura de cap mena, sorprèn, però, l'esforç de fer una edició d'aquest tipus, car se'n van haver de fer dos tiratges diferents, el tipogràfic i el litogràfic, sobre els mateixos fulls, resultats que no sempre encaixen prou bé, però que el fa un exemplar extremament curiós, ja que normalment, quan les il·lustracions d'un llibre són litogràfiques, acostumen a ser làmines autònomes encartades entre les pàgines de text, que apareix imprès tot seguit.

Tanmateix, a Barcelona, com anem veient, en els anys quaranta i potser fins i tot a final dels trenta ja hi havia tota una sèrie de tallers litogràfics en funcionament. De fet, però, l'única informació documental que en tenim és la recollida per Manuel Saurí en les seves guies de la ciutat comtal —i els propis peus de nombrosos impresos litogràfics.

La primera guia de Saurí data de l'any 1841⁶³. Allà s'hi esmenten set establiments litogràfics: Brusi i Monfort, però també Gaspar, Saurí i Coromina⁶⁴, Álvarez, Lorichon i Roger. Álvarez era Fernando Álvarez, un dels tallers amb què treballà Parcerisa en el seu primer volum dels *Recuerdos*, juntament també amb el de Lorichon.

Un any després, Saurí publicà una segona guia⁶⁵, on a més dels set tallers anteriors n'apareixen tres més: els de Jaume Gabriel⁶⁶, Agustí Gaspar i Esteve Xaxars. Alhora, en aquesta guia apareix també un

apartat dedicat als dibuixants litògrafs, on consten N. Dalmases, Vicente Martínez, Francesc Parcerisa —l'autor dels *Recuerdos*—, Josep Robreño i Rafael Roca. I encara s'hi afegeixen dues llistes més. Una d'escriptors litògrafs —Màrtir Baudin, Josep Oriol i Louis Vuillaume—, el primer dels quals podia ser el Bodin també present en l'obra de Parcerisa, i Vuillaume devia ser el francès que començà treballant per a Brusi. La darrera llista és d'impressors litògrafs: Fernando Álvarez, ja citat en la primera de totes, Narcís Vallverdú i Nicolau Venet. Així doncs, dels set primers noms de l'any 1841, només un any després es passa a vint-i-un noms. La litografia, per tant, cada cop es divulga més i cada dia apareixen nous tallers. És el cas, per exemple, del de L. Sambocetti i el de Bodin i Jacques, oberts cap al 1843 a la Rambla⁶⁷.

D'aquests anys quaranta, en concret del 1845, és també, segons sembla, la revista *El Director de la Juventud*, tota litografiada, tant el text com les imatges, editada i dirigida per Esteve Paluzié, editor vuitcentista que tingué un paper molt destacat en l'ús i la difusió de la litografia⁶⁸.

La guia següent de Saurí, que data de 1849⁶⁹, dóna referència de catorze establiments de litografia: Lozano, Bodin, Gotardo Grondona, Valentí Jordana, Malis, Antoni Alabern, Josep Eusebi Montfort, Esteve Masdexaxart, Josep Antoni Sala, Josep Martínez, Vilar i Torres, Benet Prunes, Gimbernat i Josep Robreño. N'hi ha alguns que ja han estat citats amb anterioritat, com Bodin (Baudin?), Masdexaxart (Xaxars) i Josep Robreño, que apareixen ja en la de 1842. En canvi, d'altres anteriors, com Brusi o F. Álvarez, ja no surten l'any 1849 o bé han modificat la denominació en passar d'una generació o d'un propietari a un altre. És el cas de la casa Montfort, el titular de la qual ara és Josep Eusebi Montfort⁷⁰. La situació, doncs, és un xic diferent.

En canvi, en la guia dels mateixos autors de 1854, els establiments que hi apareixen són exactament els mateixos de la de 1849⁷¹, sense cap canvi, ni tan sols pel que fa a les adreces dels tallers.

Hi ha, però, alguns noms força anteriors a 1849, que es troben en diversos impresos dels anys trenta i primers quaranta, com ara la Litografia Aiguall i la Nicolau⁷². Dels segons anys quaranta, que no apareixen a la guia de Saurí del 1849, coneixem també les litografies d'E. Jepús, la Litografia Espanyola i la Litografia Barcelonesa⁷³.

Eusebi Planas: El domini de la litografia (1849-1855)

La darrera etapa estudiada en l'apartat anterior correspon al període de formació d'Eusebi Planas

(1833-1897). Per tant, es pot afirmar que en línies generals aquesta tècnica, tret de les excepcions ja comentades, es practicava força malament encara. El següent és un testimoni escrit precisament arran de la mort de Planas per explicar quina va ser la seva cabdal aportació al procediment litogràfic: «Niño todavía, dedicábase al dibujo litográfico, que se ejercía en Barcelona como una especie de gimnasia muy difícil, con la boca tapada para no empañar la piedra y colocada ésta sobre una especie de plato giratorio, y no podía comprender el novel artista —es refereix a Planas— que con tales pies forzados pudiesen dibujarse las magnificas obras, modelo de soltura y de buena ejecución que a la sazón salían de las prensas de París [...]»⁷⁴. La situació, doncs, no era gaire afalagadora.

Tanmateix, mentre Planas marxa a París el 1849 i s'hi està fins al 1854, en els primers anys cinquanta hi ha altres tallers en funcionament a la ciutat comtal: Lit. Epoca, Fàbrica de L. Ardit, Lit. Unión, Lit. Estrella, La Actualidad, Lit. Catalana, Bastinos i J. Giraud i C^a⁷⁵. I encara algunes altres com ara la Lit. Industrial o la Lit. Artística, probablement en funcionament des dels primers quaranta o fins i tot amb anterioritat. De fet, però, és ben clar que fins que Planas no torna de la capital francesa no es comença a fer realment bona litografia a Barcelona. Una de les causes és l'arribada conjuntament amb Planas del litògraf francès Charles Labielle (1825-1878), que entre 1854 i 1855 obre el seu taller a la nostra ciutat, al carrer de Montserrat número 6. Labielle havia conegut Planas quan treballava per a l'editor Goupil en el millor taller litogràfic de París, el de Lemercier, el qual s'havia format amb Knecht, un nebot de Senefelder, l'inventor de la tècnica. Segons un testimoni de l'època, quan Planas tornà aquí «[...] ni en la calidad, ni en el graneado y preparaci6n de las piedras habían adelantado gran cosa los impresores lit6grafos de Barcelona. Los excesos de ácido que se usaban para obtener la reproducci6n y las tiradas enormes a que se forzaban las piedras, daban por resultado una impresi6n dura y grosera, sin transiciones, que era la que menos convenía a las suaves gradaciones y a los finos modelados y a la ligereza de línea que eran los distintivos de Planas. Hasta 1858 en que vino a Barcelona Charles Labielle, estableciendo su taller en una tiendecita de la calle de Montserrat [...]»⁷⁶.

Però no sols Labielle hi contribuï tènicament. «Casi simultáneamente con Labielle vino la litografía tal como se hacía en París. Una de las casas que dió impulso a la litografía fue la casa Vázquez, que envió a buscar un impresor litógrafo a París»⁷⁷. És a dir, trenta-cinc anys després que Brusi portés els primers litògrafs de la capital francesa per començar a introduir de manera eficaç la litografia, els que es decidien a fer-ne bon ús seguien procedint d'allà mateix. Això significa que, malgrat uns quants

Figura 7.

Felicitación de Nadal dedicada als subscriptors del *Diari de Barcelona*, conegut com el «Brusi», nom del seu fundador, propietari també dels primers tallers litogràfics de Barcelona. 1840-50. Unitat Gràfica de la Biblioteca de Catalunya, Barcelona.

70. De Josep Eusebi Montfort en el fons d'impressos del Museu Frederic Marès hi ha dos curiosos exemplars litogràfics: Un que imita la talla dolça i amb una aplicació encolada d'una mena de cel·luloide on diu «Felicidades» i una nadala al llapis gras, obra de Joaquim Llorens litografiada per J. E. Montfort. Totes dues, força fluïxes de dibuix, devien ser dels darrers anys quaranta, aproximadament.

71. M. SAURÍ i J. MATAS, *Guia General de Barcelona*, Imp. Lib. M. Saurí, Barcelona, 1854.

72. Aquesta darrera esmentada a *Nadales litogràfiques del segle XIX*, Biblioteca de Catalunya, Barcelona, 1995.

73. Noms que conec gràcies a la informació que m'ha facilitat Francesc Fontbona, director de la Unitat Gràfica de la Biblioteca de Catalunya, car en el fons d'impressos de l'esmentada unitat es conserven alguns treballs d'aquestes cases.

74. Vegeu J. ROCA i ROCA, *La Vanguardia* (Barcelona), 21 de març de 1897.

75. Extreus de *Nadales litogràfiques del segle XIX*, op. cit. i de la col·lecció d'impressos litogràfics del Museu Frederic Marès.

76. Extret de la documentació manuscrita inèdita procedent de la Biblioteca de Catalunya, Secció Manuscrits, Arxiu Casellas, Carpeta Eusebi Planas, *Raimon Casellas «Artistes Moderns»* (sense inventariar).

77. Ídem nota anterior.

decennis de realitzacions litogràfiques, la tècnica no havia millorat gaire, tot i que entremig havien existit alguns dibuixants litògrafs d'una certa qualitat.

La revifalla duta a cap per Planas, Labielle i Vázquez, els dos tallers que estamparen la major part de l'obra litogràfica del dibuixant, serví fonamentalment per incorporar de manera francament positiva la il·lustració litogràfica al servei del llibre i de les revistes. Les litografies més antigues de Planas aplicades al llibre són editades l'any 1855. Es tracta de les catorze il·lustracions al llapis gras del llibre de Joaquín María Nin, *Secretos de la Inquisición*⁷⁸, estampades al taller Labielle. Tot just, per tant, realitzades en arribar de França, un cop muntat el taller del francès⁷⁹.

Quant a la rebuda generalitzada que tingueren els dibuixos de Planas, hi ha comentaris d'època com aquest: «acostumbrados a los dibujos de Urrabieta (el padre de Vierge), de Vallejo, de Miranda, que nos venían con los libros ilustrados de Madrid, las gentes se asombraron de la elegancia y la soltura que resplandecían en las graciosas litografías de Planas. La manera garbosa, su propensión a las formas incitantes, su concepción esencialmente voluptuosa de la gracia femenil, fueron las condiciones mas adecuadas [...] Tenían a Planas por el dibujante de la mujer y por señor y rey del lápiz»⁸⁰.

Entre 1855 i 1860 el nombre de tallers encara és cada vegada més nombrós. N'hi ha molts, però, que es dediquen fonamentalment al petit imprès comercial —targetes, anuncis, calendaris, etiquetes, etc.—, amb les primeres i també grolleres aplicacions del color⁸¹, de baixa qualitat i to més aviat popular, tot i que vistós, tal com correspon a aquest tipus d'imprès de caire publicitari.

L'altre fet important pel que fa estrictament al camp del llibre, sobretot de la novel·la, tipologia molt popular en aquells anys, és la gran difusió de la litografia al llapis gras com a il·lustració que en féu Planas. De fet, amb anterioritat la litografia havia servit, més enllà d'alguns dels anomenats «incunables litogràfics barcelonins»⁸² i d'alguns exemples poc reeixits ja comentat, com a il·lustració d'algunes novel·les de petit format, pròpies dels anys quaranta. És el cas de *Martín el Expósito o Memorias de un ayuda de cámara* (1846), d'Eugène Sue, en dos volums en dotzè, editats per la impremta de Manuel Saurí i Agustí Gaspar, on hi ha litografies de pàgina sencera, anònimes, d'escassa qualitat, combinades amb xilografies.

Però, de fet, no és entre l'obra editada el 1855 esmentada més amunt i el 1865 quan Eusebi Planas realitzà moltes litografies per a nombroses novel·les⁸³. I no sols Planas, que fou veritablement el dibuixant més prolífic al servei de la il·lustració, sinó també noms tan rellevants com Marià Fortuny feren alguna litografia en algun moment. És el cas de les onze al llapis gras que aquest darrer féu per a

Figura 8
Eusebi Planas, *La comtessa de Montijo*. Primer treball litogràfic original que féu Planas a París per encàrrec de la casa Goupil, amb el qual obtingué un notable èxit. Foto A. Lerma.

78. Joaquín Bosch y Cía Editor, Barcelona.

79. Una altra de les primeres labors realitzades en el taller de Labielle foren les litografies al llapis signades per Sanmartí (vegeu nota 51), per al llibre editat també el 1855, però a Madrid en aquest cas, intitulat *Los misterios del fuego*, Imp. de Díaz y Comp.

80. Ídem nota 71.

81. La incorporació generalitzada del color en el llibre és força més tardana. El primer volum editat a Barcelona amb reeixides cromolitografies fou *La Creación. Historia Natural* de J. VILANOVA i PIERA, vuit volums en format foli,

editats per Montaner y Simón el 1872. No obstant això, hi ha algunes excepcions, com ara les encara molt fluïxes provatures cromolitogràfiques que il·lustren el volum d'Adolfo Boucher, *Historia dramática y pintoresca de los jesuitas*, Barcelona, Imp. de A. Gaspar y M. Saurí Editores, 1847. L'estampació es féu als tallers Gardette y Cia. i al de Ferrando Roca. Un altre exemple és la portada cromolitogràfica del llibre *Corona artística del Gran Teatro del Liceo*, TOMÁS GORCHS, Barcelona, 1848, estampada a la Litografia Estrella del carrer Sant Pau de Barcelona, aquesta segona informació ha estat facilitada per Francesc Fontbona.

82. Es consideren incunables els llibres il·lustrats amb litografies anteriors al 1825, any en què desaparegué el privilegi exclusiu de la casa Brusi.

83. En l'actualitat estic acabant d'elaborar el catàleg de llibres il·lustrats per Planas que formarà part d'una monografia dedicada a aquest prolífic dibuixant.

84. Imp. d'I. Estivill, Barcelona, 1857. Hi ha una segona edició: Ed. Joaquín Bosch, Barcelona, 1858.

85. Vegeu R. VIVES i PIQUÉ, *Fortuny, gravador, Estudi crític i catàleg raonat*, Associació d'Estudis Reusencs, Reus, 1991.

Figura 9
 Marià Fortuny, *El mendigo hipócrita* (1857). Una de les úniques onze il·lustracions litogràfiques que féu el pintor al llarg de la seva vida. Museu Frederic Marès, Barcelona. Foto A. Lerma.

També F. CALLICÓ, *Litografies de M. Fortuny adolescent*, Barcelona, 1938, on reproduïx les litografies a petit format.

86. Segons J. F. RAFOLS, op. cit., vol. III, p. 1175.

87. Es tracta de la *Colección de modelos para la enseñanza del dibujo aplicable a las artes, oficios e industrias*, Barcelona, s. d. Material que he pogut localitzar a l'arxiu de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi gràcies a la col·laboració de Victoria Durà.

El mateix Serra fou també l'artífex de les litografies que reproduïen les obres presentades a l'*Exposición Retrospectiva Ce-*

lebrada por la Academia de Bellas Artes de Barcelona en 1867, editades en forma d'àlbum per Celestí Verdaguer el 1868 i que s'anunciava en la col·lecció de litografies comentada.

88. Vegeu nota 35.

89. *Guía general de Barcelona*, Imp. Manuel Saurí, Barcelona, 1864, p. 178.

la novel·la d'A. Dumas fill, *El mendigo hipócrita* (1857)⁸⁴, estampades al taller Labielle. De fet, és l'única vegada que Fortuny va fer litografies per a il·lustrar un llibre, sota la influència de Gavarni, i de les quals, d'altra banda, no se sentí gens satisfet⁸⁵.

D'aquest mateix any és també un llibre que es féu molt popular entre els industrials del moment, profusament il·lustrat amb litografies. Evidentment em refereixo al *Álbum Enciclopédico-Pintoresco de los Industriales. Colección de dibujos geométricos y en perspectiva de objetos de decoración y ornato, en los diferentes ramos de Albañilería, Jardinería, Carpintería, Cerrajería...*, obra de Lluís Rigalt, que es publicà el 1857 en dos volums apaïrats. Rigalt és l'autor tant del text com de les imatges, nombrosíssimes litografies estampades a la Litografía La Unión de Francisco Campañá. Els litògrafs que hi col·laboren són: F. Giraud, Buxó, J. Serra, A. Fatjó, J.M.G., J. Pujol, J.M. Gombau, L. de Mas, T.D., J. Ametller, J. Aguills, L. Furnó, J. Calado, N. Arán i J. Febrer.

J. Serra era Jaume Serra i Gibert (1834-1877), que de 1860 a 1877 va ser professor a la Llotja de Dibuix lineal i d'ornament i que s'ocupà aleshores, per encàrrec de la pròpia Escola⁸⁶, de la realització d'una sèrie de làmines litografiades, tant de nocions generals, com d'ornamentació geomètrica, vegetació, figura i estils ornamentals, que durant molts anys havien de fer-se servir de models per als alumnes⁸⁷. Un cop més, trobem una referència sobre l'aplicació de la litografia al servei de l'ensenyament acadèmic, com ja havia indicat parlant de Vicenç Rodes⁸⁸. I encara una altra constatació: quan es tracta d'il·lustracions de caire tècnic com era el cas de l'*Álbum*, seguien fent-se a la ploma com en els anys vint, tot i que molt més perfeccionada.

Per acabar, situant-nos ja en els primers anys seixanta i excedint fins i tot el marge cronològic fixat en el títol de l'article, val la pena de citar els tallers litogràfics recollits un cop més per Saurí en la seva guia de 1864⁸⁹. Són els següents: Joan Abadal, Vidua d'Alabern, Jaume Boada, Francesc Campañá, Pere Colom, Dupeiront i Cia, Jaume Fàbregas, Jaume Gabriel, Antoni Hurtado, Carles Labielle, Josep Maliz, Esteve Mas de Xaxars, Josep Monfort, Benet Prunes, Andreu Querol, Josep Raynolt, Josep Roig i Gaudier, Joan Vázquez i Gustau Waible. Si comparem amb la guia anterior del 1854, just deu anys abans, veiem que dels noms que allí sortien, només se'n conserven dos —Malis o Maliz, i Mas de Xaxart o Masdexaxart—. D'altra banda, n'apareixen divuit de nous.

El cert és que a partir de mitjan segle els tallers litogràfics foren cada cop més nombrosos. No obstant això, s'ha de dir que només alguns assoliren un alt nivell tècnic —com és el cas de Labielle i Vázquez—. Ara bé, de tallers dedicats sobretot a l'imprès publicitari cromolitogràfic se'n trobaven

alguns, ja a mitjan anys quaranta, com també de dibuixants litògrafs, que molt sovint resten anònims en les seves realitzacions. Eusebi Planas i també Tomàs Padró, Lluís Labarta, Simó Gómez, Manuel Moliné, Ramon Puiggarí i encara algun altre foren els noms capdavanters en el camp de la il·lustració, d'allò que en podríem dir «litografia artística, de creació».

També és cert que si en algun moment les guies de Barcelona han estat l'única font d'informació, segurament ens manquen noms, car probablement hi havia tallers o simplement dibuixants litògrafs que no hi constaven i que només podem conèixer per les seves realitzacions en el món de l'imprès solt o en el món del llibre. És el cas, per exemple, d'Onofre Alsamora, pintor i dibuixant litògraf que ja cap al 1842 devia fer les tretze litografies a la ploma i al llapis gras, de força qualitat, del seu *Tratado elemental de perspectiva*, editat a Barcelona per José Tauló el 1842, tot i que no estan signades ni consta el taller on devien estampar-se.

En resum, cal dir que, des de 1815, en què Josep March féu el primer assaig litogràfic, i el 1855, en què Planas realitzà les seves primeres figures al llapis gras, la litografia que es conrea a Barcelona és de poc nivell, sobretot quan es tracta de figura. Només algunes excepcions, d'altra banda,

autodidactes, com ara Francesc Xavier Parcerisa, dibuixant d'arquitectures i paisatges —mai no de bones figures—, o els especialistes en dibuix de caire més aviat tècnic, fan de pont entre els primers intents i Eusebi Planas, qui adopta definitivament en tot i per tot el llapis gras, la tècnica més pròpiament litogràfica, de manera fresca i àgil, «a la francesa», com deien aleshores. En realitat, França va ser la via d'entrada de la litografia a Catalunya i a Espanya. D'allà arribaren els textos teòrics, els primers litògrafs i allà es formaren els litògrafs autòctons que hi anaren a aprendre, com el propi Planas.

La litografia mai no fou considerada una tècnica artística de primera línia, sinó més aviat un sistema de reproducció gràfica al servei sobretot de la il·lustració de llibres i revistes i de la publicitat comercial. De totes maneres, això no impedí que hi hagués notables artífexs que li atorgaren finalment un nivell equiparable a l'assolit a Europa alguns decennis abans. I a partir aproximadament de 1855-60, la litografia en mans de Planas i alguns coetanis seus, com ara Tomàs Padró, va perdre tot l'encarcament d'anys enrere i esdevingué un bon preludi del que a la fi de segle havia de ser la gran explosió cromolitogràfica al servei de la publicitat, sobretot en forma de cartell, de l'esplendorosa època modernista.